

VITA №2

ANTIQUA

КИЇВ
1999

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)
к.і.н., викл. Андрощук Ф.О. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Борисенко В.К.
д.і.н., Залізняк Л.Л.
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.
к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.
д.і.н., проф. Моця О.П.
к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.
к.і.н., ст.н.співроб. Піоро І.С.
ас. Рижов С.М.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. проф. Буравченков Б.О.
д.і.н. Зубар В.М.

Засновник - "Товариство
Археології та Антропології"

Реєстраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

Оригінал-макет виготовлено
у видавничому відділі Товариства
Археології та Антропології

Адреса редакції: 252030, м. Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164

Редактор **Комар О.В.**

Редактор англomовних текстів **Репік Д.В.**

Художнє оформлення **Піоро В.І., Адаменко Д.В.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

© Товариство Археології
та Антропології, 1999

© Колектив авторів, 1999

Підписано до друку 30.12.99. Формат 60x84/8. Пап. офс. № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,5. Наклад 300 примірників.

Друкарня фірми "Есе". Київ, пр-т Вернадського, 34/1.

Синиця Є.В.	
Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури	98
Комар А.В.	
Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии)	111
Аксенов В.С.	
Старосалтовский катакомбный могильник.	137
Комар О.В., Піоро В.І.	
Кургани хозарського часу на Луганщині.	150
Тахтай А.К.	
Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области	160
Красильніков К.І.	
Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцької культури Середньодонеччя	170
Шилін Ю.	
Нове у нумізматиці Караханідів	178
Андрощук Ф.О.	
Шведська Бірка та її контакти зі Сходом	194
Готун І.А.	
Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X-XIII ст.	206
Булгакова В.	
Древнерусская печать второй половины XII в. – первой половины XIII в. с территории киевского детинца	213
Томілович Л.В.	
Наддніпряньська ланка торгового шляху схід-захід в XIII - середині XVI ст.	215
Зеленко С.М.	
Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Черном море в 1997-99 гг.	223
Тур В.Г.	
Археологические исследования средневекового христианского храма на горе Сюррю-Кая (Карадаг)	235
Карсим І.А.	
Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX - початку XX ст.	240
Таран О.	
Науково-теоретична діяльність Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН	247
Омельченко Ю.А., Данилова Л.	
Друга підсистема музейництва (історія, теорія, практика)	251
Список скорочень	258

Ю.А. ОМЕЛЬЧЕНКО, П.О. ДАНИПОВА

ДРУГА ПІДСИСТЕМА МУЗЕЙНИЦТВА (історія, теорія, практика)

The article considers the historical process of formation of the second subsystem of the museum studies and its theory

З давніх часів (а серед широкого загалу й нині) поняття «музей» вживається як щось само собою зрозуміле, як апріорна категорія. В музеї вбачають специфічну культурну установу, зібрання предметів природи, історії, мистецтва. Поняття «музейна справа» поширювалось переважно на зміст роботи музею. Такий «інституційний» підхід панував і в музеєзнавстві до середини нашого століття, аж поки не виникла потреба оновлення предмета його дослідження. Проблема предмета музеєзнавства дискутувалась у Міжнародному комітеті з музеології, у спеціальних виданнях. Перевагу віддали комплексному підходу щодо з'ясування «предмета музеєзнавства, при якому гносеологічні завдання науки пов'язувались одночасно з ставленням людини до дійсності, з її потребою добору з реального життя певних груп предметів, що несуть особливу семантичну та естетичну інформацію;» з цими предметами, які зберігають; «нарешті, з музеєм як соціальним інститутом і його діяльністю або ширше - з функціонуванням самої галузі, визначеної як музейництво» [Музееведение, 1988, с.12]

Пошук чіткого визначення предмета дослідження музеєзнавства, без якого було важко сподіватись на успішне розв'язання будь-якої проблеми історії та теорії музейної справи, спонукав до системного підходу їх вивчення. Наслідком такого дослідження стала оновлена концепція музейництва, відповідно до якої останне є тривірневою системою успадкування історико - культурних цінностей, в основі якої музейний предмет (МП), пов'язаний з її першою підсистемою [Омельченко, 1993, с.329]. З'ясування природи МП, історії формування, теоретичних засад цієї підсистеми [Омельченко, 1999 а, с.288-311] дає можливість описати другу підсистему - «музей» - системи музейництва, віднайти її витoki в традиційній культурі, науці.

Ще в найдавніші часи, виробляючи свої методи опанування світу, що спочатку мали емпірично-неусвідомлений прикладний характер, людство поступово приходило до осмислення середовища побутування, своєї діяльності в ньому та її наслідків, нагромаджує елементи знань про природу та суспільство, навіть у дописемний період історії намагається в будь-який спосіб, зокрема в предметній формі, фіксувати та зберігати їх, формувати скарбницю колективного досвіду, вишукує форми його міжпоколінної комунікації. Перебуваючи на позиціях інституціоналізму в музеєзнавстві, як і більшість її попередників та сучасників, Г.Мезенцева зазначала, що передісторія музеїв охоплює величезний період - від первіснообщинного суспільства до середньовіччя - впродовж якого поняття «музей» зазнавало значних змін [Мезенцева, 1980, с.12]. У зв'язку з філологічною та естетичною гіпотезами генезису музею вона згадує давньогрецькі храми муз,

церковні ризниці середньовіччя і підкреслює, що «первісна історія музеїв - це історія різноманітних зібрань та колекцій [Мезенцева, 1959, с.5]. Робилися спроби в музеєзнавстві пов'язати домузейні форми з гіпотезами походження музею, як - то: кунсткамери - з біблійною, колекції - з біологічною. Сьогодні ці форми розглядаються як такі, що передують створенню музею, беруть участь в його формуванні та становленні, є зв'язуючими ланками першої та другої підсистем музейництва [Омельченко, 1999 б, с.114]. Як і музей, вони є формами задоволення музейної потреби, витoki якої часом бачать у «територіальному імперативі», що виявляється як потреба та умова існування всього живого [Ардри, 1971, с.2-6]. Коли принцип «територіального імперативу» тлумачать не лише як потребу живого займати фізичний простір, а більш широко - володіння й часом, є підстави говорити про його зв'язок з музейною потребою. Огорожа та пам'ятник на могилі не лише зберігають фізичний простір, що належить небіжчику, але мають зберегти в часі пам'ять про нього. В музейництві є чимало прикладів намагання продовжити життя, матеріалізуючи пам'ять, розширивши свої володіння, якщо не фізично, то теоретично, духовно, ідеально. Адже, якщо тварина завжди лишається вузьким практиком - утилітаристом, людина з дитинства - теоретик, мисляча істота. І різниця між ними не в факті чи механізмі мислення, а в матеріалі, яким користується останній [Ершов, 1997, с.69].

Практично сучасна людина оточена предметами, явищами, процесами, пов'язаними з ідеальними потребами. Останні притаманні всім людям, хоч рівень їх різний. Їх проявами на нижчому рівні цих потреб є проста цікавість, здатна розвиватись в допитливість. Загальновідомий дитячий «кишеньковий музей» чи колекція різноманітних, на перший погляд, непотрібних речей. Звичайна побутова річ, між іншим, виготовляється за розрахунком на певну норму допитливості та смаку, а той, хто її створює, реалізує свої вміння та знання, зокрема й теоретичні, що набуті в процесі навчання, є наслідком розвитку науки. А все це - вже духовна сфера, в якій музейництво - специфічний засіб забезпечення культурної наступності, передачі соціального досвіду поколінь.

Сучасне музеєзнавство відрізняє збиральництво від колекціонування. Ф.Шміт це усвідомлював, коли створив яскраву картину збиральництва у Стародавньому Римі: накопичення матеріальних та естетичних цінностей людьми, яких нічого серйозно не цікавило і, навпаки, «ідіотами», які цим хворіли. Для нас важливо, що саме на цьому терені в античному світі було закладено підвалини музею як наукової та освітньої установи. Її ідею начебто висунув Аристотель, розвинув Теофраст, реалізу-

вав у Олександрії Деметрій Фалерський. Єгипетські Птолемей не тільки підтримували матеріально вчених, яких об'єднали в музейоні, а й дбали про оснащення установи засобами, необхідними для наукових досліджень. У складі Олександрійського музейону вирізняють ботанічний та зоологічний сади, обсерваторію, зали для препарування трупів, наукових диспутів. Музейон існував при Олександрійській бібліотеці як об'єднання науковців та вища школа [Кругликова 1984:53]. Знаючи характер наукової та педагогічної діяльності афінських вчених, як Аристотель, Теофраст, можна уявити дослідницьку діяльність в музейоні. Теофраст - «батько ботаніки» успадкував аристотелеву бібліотеку та сад - місце його постійних спостережень та дослідів. Як і Аристотель, Теофраст займався проблемами класифікації, описав близько 500 видів рослин [Барна, 1997, с.212,215]. Аналіз «Дослідження про рослини» Теофраста переконує, що при описі, якщо йому хотілося перевірити старі враження від спостережень в лісі, під рукою завжди був гербарний матеріал, а описувався він та збирався за здалегідь складеним питальником. Праці Теофраста стали першою спробою систематизувати й об'єднати чисельні, розрізнені спостереження, що були наслідком багатовікового досвіду народів, які мешкали в Греції та сусідніх країнах, в єдину систему знань, послідовну та осмислену [Сергєнко, 1951, с.334].

Вважається, аматорське збиральництво протягом XIII-XV століть в країнах Європи поступово перетворюється в особливий напрямок людської діяльності. З часу Відродження колекціонування - цілеспрямоване збирання, хоч спочатку й має універсальний характер, бо нагромаджується все цікаве. Речі в колекцію могли придбати випадково, але для даної колекції вони вже були не випадковими.

«Скрізь збирали, скрізь влаштовували музеї. Слово «музей» з середини XVI століття стає звичайним» - писав Ф.Шміт [Ф.Шміт, 1919, с.16]. Колекціонуванню притаманне те, що й музею: виявлення пам'яток, природничонаукових об'єктів, їх комплектування за певним критерієм, вивчення та систематизація, опис. У 1507 р. магістр А.Мейнхарт описує за дорученням ректора Віттенберзького університету культурні цінності, нагромаджені в місцевому палаці курфюрстом. Поступово формується проша-рок «знавців» - людей-фахівців музейництва.

Щільні культурні зв'язки України XVI - XVIII століть з Західною Європою, зокрема в галузі освіти, сприяли поширенню ренесансного уявлення про музей і музейництво. Досить згадати доктора філософії Ю.Котермака - ректора університету медицини та вільних наук у Болоньї, інших українців-вихованців тогочасних навчальних закладів, відомих своїми анатомічними театрами, ботанічними садами, колекціями. «Museum» - «м'єсто ученія». Таке тлумачення поняття «музей» у «Лексиконі латинському» Є.Славинецького /XVII ст./, призначеному учням і тим, хто прагнув прилучитися до європейської культури за допомогою «латинської науки». Реєстр «Лексикона», як відомо, складався під впливом поширеного в Європі словника А.Калепіно.

Античне розуміння поняття «музей» як осередку науки та освіти, що ґрунтувалося на історичному досвіді Олександрійського музейону, було прийнято ренесансною культурою і, поширившись у Європі, з часом стало парадигмою. Про це свідчить і «Трактат про душу» К.Саковича, в якому пропагується досвід нагромадження науково-природничих цінностей заради їх вивчення як зразок поведінки для можновладних сучасників.

Появі музейних установ у Російській імперії та Польщі, до складу яких входили українські землі, передувало видання /1727/ роботи П.Нейкеля «Museographia», в якій розвивалася ідея використання колекцій у навчальному процесі, містився виклад основних принципів тогочасної музейної справи. Деякі з них не втратили свого значення й нині.

Розвиток вітчизняної системи освіти, науки як засобів організованого поширення, успадкування знань сприяв виникненню в Україні XVIII-XIX ст. музеїв, що поступово оформлюються в окрему /другу/ підсистему музейництва /музей - засіб комунікації досвіду, історико-культурної спадщини/. Відбувається поступове зближення музейної справи в сферах науки й освіти та культурно-побутовій.

Вітчизняні музеї як соціальні інститути - засіб навчання, виховання, просвітництва формувались в систему протягом XIX століття при навчальних закладах, наукових товариствах.

Перші археологічні музеї на півдні України сприяли збагаченню змісту класичної освіти. У традиціях класичної естетики окремі археологічні пам'ятки та цілі колекції виступають як втілення краси, в рамках наукового підходу-як свідчення, документи, першоджерела. В міру розвитку в культурі історизму музейні зібрання інтерпретуються як засіб відбиття історичного процесу. У другій половині XIX ст. на перший план виходить наукове ставлення до колекцій, але в чистому вигляді воно зберігається недовго, асимілюючи інші, історично раніші типи ставлення до речей. Так виникає особливий, епічний тип інтерпретації зібрань, характерними рисами якого є розповідальний стиль та об'єктивізм. У XX ст. він стає у музеях провідним. Схильність українців по природі своїй до соціально-історичного сприймання світу відзначив М.Шлемкевич у передмові до «Історії України» І.Холмського.

У сфері світовідчуття, світогляду, свідомості української нації особливо XIX-XX ст. стояли історичні та соціологічні проблеми, про що свідчить творчість Шевченка, Франка, Костомарова, Грушевського, Драгоманова, Томашівського. «Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих питань, як то було в мисленні Західної Європи, але навпаки питань історичної долі і правди кружляла українська духовність минулого і нашого сторіч», - писав М.Шлемкевич і дивувався, чому сучасні епохальні науково-природничі та технічні відкриття «не роблять такого світоглядного перевороту, як нове відкриття людини, її душевної глибини, її кризових і історичних ситуацій». [Холмський, 1949, с. 5-6]

В міру розвитку в культурі історизму, музейні зібрання інтерпретуються як засіб відбиття історичного процесу.

Розрізняти музей як один з основних елементів системи музейництва, специфічний соціальний інститут передачі історичного суспільного досвіду від покоління до покоління спонукає навіть назва Закону України «Про музеї та музейну справу» /1995 р./.

Музей, як і будь-яка інша система, являє цілісність, що складається з множини взаємопов'язаних елементів, серед яких найважливіші - об'єкт, суб'єкт, суб'єкт - ретранслятор, що забезпечує виконання музеєм його основних функцій, мети, завдань. Ефективність системи залежить від рівня розвитку кожного з структурних компонентів, зв'язків між ними та середовищем, останнім з системою в цілому. Це й обумовлює сутність, організаційні і теоретичні засади музею, зміст, основні принципи та методу роботи.

Підґрунтям системи музею є музейні предмети, об'єднані в колекції, у зібрання. Останнє являє науково організовану сукупність МП /основний фонд/, пов'язаних з ними архівних та бібліотечних фондів, науково-допоміжних матеріалів та інших засобів науково-інформаційного забезпечення діяльності музею. Тобто мова йде про різноманітні джерела та типи носіїв інформації, що мають доповнювати один одний, сприяти її комунікації. Відрізняються вони рівнем об'єктивності, обсягом, особливостями фіксації інформації, її комунікативними можливостями. Перевага надається справжнім першоджерелам знань. Тому зусилля музеїв спрямовані на збереження МП та наукової інформації про них. Загибель МП часто означає втрату його для науки і культури навіть у тих випадках, коли збереглася його наукова документація. Адже зникає можливість у майбутньому повернутися до безпосереднього вивчення загиблої речі як першоджерела за допомогою нових, більш досконалих методів та засобів дослідження.

У різні історичні періоди рівень знань про МП відмінний, як і характеристика його наукової, естетичної, дидактичної, меморіальної, музейної цінності. З'ясуванню останньої передують процес прилучення до зібрання предмета музейного значення (ПМЗ) і набуття ним статусу МП. Він проходить визначення, атрибуцію, наукову обробку, систематизацію, класифікацію, інтерпретацію, оцінку.

Музейна цінність означає значущість МП для використання у музейній діяльності. Як один із спеціалізованих типів діяльності у галузі культури, остання включає елементи практичної, пізнавальної та ціннісно-орієнтаційної діяльності, пов'язаної з основним змістом роботи музею. Зважаючи на проходження МП через згадані послідовні етапи, методи дослідження і оцінки, здійснювані на сучасному науково-методичному рівні, відбуваються зміни в характері інформації, носієм якої був МПЗ у соціально-побутовій сфері. Інформація стає більш об'єктивною, повнішою, очищеною від перекручень, науково організованою, оцінки - досконалішими, тобто вони відповідають науковому та культурному рівню сучасності. Гарантією цього є також комплексний характер змісту музейної роботи, що виявляється у щільному зв'язку між її напрямками /фондовою, експозиційною, науково-просвітницькою/, ґрунтується на наукових засадах. Усі вони пов'язані з реалізацією основних соціальних функцій музею /охоронною, науково - документальною, науково-дослідною та освітньо-виховною/.

Перший блок функцій пов'язаний з нагромадженням і збереженням інформації та носіїв її - першоджерел знань, збуджувачів емоцій. Реалізація наукової функції забезпечує оновлення та організацію інформації, готує її до використання у культурній сфері через свої специфічні канали комунікацій /експозиційна, інші форми демонстрації та популяризації/.

Традиційна для класичного музею освітньо-виховна функція у наш час перетворилася на ядро культурно - просвітницької діяльності. Про це свідчить поступовий розвиток музейного джерелознавства та музейної педагогіки, що зосереджені на пошуку ефективних каналів комунікації інформації від різних типів і видів об'єктів /МП/ до суб'єктів - індивідуумів - представників різних прошарків суспільства. Відповідність інформації каналу її проходження забезпечує ефективність прилучення людини до історико-культурної спадщини. Вилучена із побутового середовища у вигляді ПМЗ, пройшовши через систему музею, науково

оновлена історико-культурна інформація МП повертається до сфери своїх витоків.

Отже, музей як підсистема музейництва є такою формою комунікації, що задовольняє потреби суспільного розвитку, формуючи відповідний тип культури та особистості.

В музейництві та музеї можемо вбачати педагогічну систему. Про виховну роль музеїв, особливо мистецтва, в останні десятиліття написано чимало. При цьому культурологи наголошують, що функціонування мистецтва не укладається у семіотичну схему комунікації, тобто ту, в якій фіксується передача будь-яких знань та відомостей. Посилаються на істотну відмінність науки і мистецтва, що виявляється в їх зміні та образній формі. В науці маємо чуттєво-конкретну образність документального або науково-моделюючого опису реальності, в мистецтві - образна форма перетворюється на художньо-образну. Отже, йдеться про співвідношення у науці та мистецтві об'єктивної та суб'єктивної інформації. Робиться висновок, що мистецтво функціонує не за законами комунікації, а за законами людського спілкування. Якщо наукову та фактологічну інформацію більшість розуміє ідентично, художня дає можливість її індивідуального «прочитання». Художня інформація стає продуктом співтворчості художника і глядача, який підключає свій індивідуальний досвід до того суспільного значущого, що розкривається у творі мистецтва. На нашу думку, досвід загального музеєзнавства дає підстави для висновку про щільний зв'язок між науковою комунікацією, яку за суттю вважають монологічною, і художньою - діалогічною.

Процес ознайомлення з будь-якою музейною експозицією, як і вивчення МП, передбачають комунікацію /монолог/ і спілкування /діалог/. При цьому музей забезпечує діалог культур, їх наступність, збагачує духовність учасників. Важко уявити нашу сучасну культуру без музеїв - острівців штучно, але цілеспрямовано утворених зібраннями, що репрезентують і документують культури минулих часів та етносів, злилися з сучасною культурою в єдиний монолітний масив, «стратиграфія» якого свідчить про наступність.

Зважаючи на те, що не весь досвід входить до складу традиції як засобу успадкування /бо щось втрачається/, динамічні культури нагромаджують своєрідні резервуари пам'яті /музеї, архіви, бібліотеки, банки даних/ - осередки інформації та різного типу її носіїв, що чекають свого часу: коли виникне відповідна культурна потреба.

Здійснювана музеєм відповідно до його соціальних функцій робота є одним із спеціалізованих типів діяльності в галузі культури. Структура останньої включає елементи практичної, пізнавальної та ціннісно-орієнтаційної діяльності, спрямованої на виявлення, зберігання та використання національного культурного надбання, в основі якого пам'ятки матеріальної і одночасно духовної культури. Це означає, що музейну діяльність є всі підстави вважати духовно-продуктивною, тобто виробництвом індивідуальної і суспільної свідомості, ідей, наукових знань, теорій, художніх образів. При цьому вона щільно пов'язана з іншими домусейними чи позамусейними видами та формами духовної діяльності. Кожна з них /наукова, освітня, релігійна, педагогічна, мистецька/ має свої особливості та наслідки. Результатом музейної діяльності є нові знання, зафіксовані в спеціальній документації та виданнях; зібраннях, що складають єдиний музейний фонд країни; експозиції та виставки - база для культурно - просвітницької роботи, мета якої - сприяння підвищенню духовності населення. Таким чином,

крім духовно-продуктивної діяльності /виробництво знань, теорій, образів тощо/, діяльність на терені музейництва включає формування людей як духовних істот. Значний історичний досвід цієї діяльності нагромаджений, вивчений та узагальнений в системі освіти.

У процесі дослідження історії розвитку вітчизняних педагогічних музеїв, здійснюваного в Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР на межі 80-90 років, було зроблено спробу опису їх системи. Хоч мова йшла лише про одну з профільних груп, автор вважала за доцільне розглянути музей як педагогічну систему. Наслідки цієї роботи, безперечно, являють інтерес для дослідників другої підсистеми музейництва. Адже системний підхід, визначений в наш час загальнонауковим методом, виявляє свою ефективність як у педагогічній науці, так і музезнавстві. Не можна не бачити певних позитивних зрушень у музезнавстві в зв'язку з розвитком музейної педагогіки, вивченням історії музейництва в системі освіти, науки, зокрема, культури взагалі. Відомо, що будь-яке системне пізнання розглядає об'єкт аналізу (у нашому випадку - музей) як певну множини елементів, взаємозв'язки яких обумовлюють його цілісні властивості. Виявляється також склад, структура та організація елементів і частин системи та, що особливо важливо, різноманіття їх зв'язків та стосунків в середині останньої і поза нею, тобто з навколишнім середовищем. Передбачається з'ясування функцій системи, закономірностей і тенденцій її розвитку, місця та ролі серед інших систем. Саме так намагаємось аналізувати, але в педагогічному аспекті, музей. Визначимо музей як педагогічну систему, функціональна структура якої підпорядкована меті виховання, освіти та навчання підростаючих поколінь і дорослих людей. До її складу входять такі компоненти: педагогічна мета, задля якої створюється система; інформація для засвоєння; способи досягнення мети; контингент людей, що мають потребу в певній освіті та вихованні; педагоги, які володіють потрібною інформацією, засобами її комунікації та знаннями про об'єкт педагогічного впливу.

Хоч і цілі функціонування кожного музею свої, все ж вони відбиті в загальній культурно - просвітницькій та освітньо - виховній функціях. Музей створюється не тільки для зберігання та осмислення на рівні наукових та культурних вимог часу, нагромадженого людством в тій чи іншій сфері його життєдіяльності соціального досвіду. Відбиваючи певні соціальні потреби, мета музею фіксується в його «Статуті» або «Положенні» про нього, визначає коло завдань членів колективу відповідно до посадових засад кожного. Серед працівників музею існує розподіл наукової та педагогічної праці за різними її видами. Але в практичній роботі наукові та освітні об'єкти постійно перетинаються. Навіть фондовики, які цілком природно тяжіють до наукової роботи, не сторонні науково - педагогічній праці в процесі комплектування, визначення дидактичної цінності ПМЗ та МП, їх інтерпретації тощо.

Робота експозиціонерів дуже нагадує діяльність педагогічних служб, що опрацьовують зміст та методику освіти, виховання. Вони вирішують чимало дидактичних проблем, працюючи над тематико - експозиційними планами, проектами архітектурно - художнього оформлення експозицій тощо.

«Статут професійної етики» ІКОМ ототожнює музейних екскурсоводів, гідів з педагогами - практиками. У радянських музеях це був найбільш навантажений роботою прошарок працівників. З цього починали свою кар'єру більшість майбутніх науковців - музейників. У музеях Заходу між науко-

вцями та педагогами існує межа в статусі далеко не на користь останніх. Між тим, саме ці педагогічні працівники перебувають на вістрі вирішення культурно - просвітницьких та освітньо - виховних завдань музею. Адже в їхній переважно масовій роботі з відвідувачами доводиться за допомогою різноманітних методів та прийомів узгоджувати зміст експозиції з потребами конкретної категорії екскурсантів. При цьому слід зважити на рівень їхньої освіти, музейної культури, предметних знань, вікових особливостей сприйняття інформації, мотивів та мети відвідання музею тощо.

Окремим компонентом другої підсистеми музейництва вирізняють відвідувачів музею, які це роблять свідомо. Вони - активна сторона суб'єктивно - об'єктивних та суб'єктивно - суб'єктивних відносин в системі «музей». Особливість цього компонента, коли мова йде про пересічних відвідувачів музею, - різноманітність, плінність. Інший характер має цей педагогічний компонент в музеях системи освіти. Невеликі групи студентів, учнів, залучені до музейної діяльності, перебувають під тривалим, цілеспрямованим, педагогічним впливом.

Компонентом підсистеми «музей» вважається інформаційна система, що ґрунтується на зібранні МП різних типів та видів, науково визначених, організованих для педагогічної комунікації. Тобто мова йде про першу підсистему музейництва, музейне зібрання. Адже сучасне музезнавство визначає музей як «багатофункціональний інститут соціальної інформації, її збереження та поширення за допомогою музейних предметів [Музееведение, 1988, с.18]. Специфічними ознаками цієї інформації є її предметність та емоційність. Аналізуючи першу підсистему музейництва та домузейні форми використання ПМЗ - МП, шлях ПМЗ до МП, нарешті, пам'ятки, ми звернули увагу на роль колекцій та різноманітних музейних комплексів. Побачили, що вони, вводячи МП в систему, типологічний ряд, збагачують його як носія та джерело інформації [Омельченко, 1999 а, с.298]. Музейна інформація як сукупність відомостей про явища, факти, події в житті природи та суспільства - засіб виконання музеєм культурно - просвітньої та освітньо - виховної функції.

Різноманітні засоби, форми та методи досягнення освітньо - виховної мети, що стоїть перед системою «музей». Це створення архітектурно - художнього середовища, яке сприяє «занурюванню» відвідувача в ту чи іншу епоху, обстановку, що характеризує документоване явище. Воно створює емоційний настрій на сприйняття змісту музейної експозиції; полегшує розуміння взаємозв'язку між предметами в природничому та соціальному середовищі завдяки добору та спеціальній організації музейних предметів у відповідності до прийнятої в профільній науці систематики або реальних життєвих зв'язків чи створених експозиційних тематичних образів. Конкретизує та узагальнює інформацію, що несе експонат, етикетаж, коментар екскурсоводів, доповнює її використання різних аудіовізуальних та інших технічних засобів. Специфічною для музею формою освітньо - виховної роботи, що склалась історично, є проведення екскурсій різних видів (по постійних експозиціях і виставках, відкритих фондах, позамузейних пам'ятниках історії та культури). Крім того, сучасні музеї широко використовують, на перший погляд, неспецифічні для них форми освітньо - виховної роботи: музейні лекції, тематичні вечори, університети знань, клуби, гуртки, музейні свята, різні ігрові форми роботи з дітьми тощо. Особливістю всіх цих форм роботи в умовах музею є використання музейних засобів

(передусім музейних предметів) для впливу на інтелектуальну та емоційну сферу людини.

Важливим компонентом підсистеми «музей» є колектив його постійних працівників та активу, за допомогою якого здійснюється опосередковане та безпосереднє управління процесом засвоєння інформації в музеї, залучення відвідувачів до музейної діяльності (виявлення, наукової обробки, зберігання і поширення музейної інформації). Остання здійснюється не тільки в прагматичних цілях, але має й педагогічні аспекти. Серед них дослідники фіксують увагу на вихованні дбайливого ставлення до культурних цінностей взагалі, до вітчизняної культури зокрема; на вихованні соціальної активності; формуванні громадянського обов'язку; розвитку організаторських навичок, уміння спілкуватися з різними категоріями людей; на розширенні і поглибленні знань; оволодіння елементарними навичками науково - дослідної діяльності тощо.

Особливістю педагогічної системи «музей» є те, що основні ланки педагогічного процесу в музеї (постановка конкретної педагогічної мети, сприйняття інформації, осмислення і систематизація знань конкретним відвідувачем, закріплення і застосування одержаних в музеї знань, умінь і навичок, оцінка знань і рівня розвитку відвідувачів) являють собою різноманітні поєднання зон більш жорсткого педагогічного керівництва вихованням та процесом пізнання відвідувача і зон, де ланки педагогічного процесу набирають характеру самоосвіти і самовиховання. Особливо яскраво останнє виявляється при вивченні музейної діяльності поодиноких відвідувачів, які за особистим вибором визначають обсяг і характер здобутої в музеї інформації, темп її засвоєння, характер застосування одержаної інформації, самі оцінюють її корисність для практичної діяльності (професійної, громадської) та розвитку своєї особистості. Але при цьому музейний колектив все одно справляє прямий і непрямий вплив на відвідувачів: на формування мотивів відвідування музею, на розвиток інтересу до музейних колекцій і різних форм науково просвітницької роботи музею тощо. Здійснюється цей вплив через публікації в пресі і виступи співробітників музеїв і інших осіб у різних засобах масової інформації, через путівники та інші види музейної реклами, через осіб, які раніше відвідували музей.

У випадках організованого відвідування музею групами, особливо заздалегідь сформованими, педагогічне керівництво всіма ланками процесів пізнання і виховання в музеї, яке здійснюється екскурсоводом, стає досить жорстким.

Жоден структурний елемент в системі «музей» не є ізольованим. Між елементами існують певні відносини, які визначають характер зв'язків в середині системи «музей». Головними в цих відносинах є:

а) відносини між фондом музейних предметів і відвідувачем. Без цих елементів музей втрачає свої головні визначальні (системні) властивості - бути формою зберігання і засобом трансляції соціального досвіду. До того ж система властивість музею як освітньо-виховного закладу виявляється тоді, коли в цій взаємодії виявляються суттєві характеристики кожного з названих елементів. Для музейного предмета - основи музейного фонду - такою суттєвою властивістю є здатність бути втіленням у предметі (речі) людської праці, у нашому випадку - педагогічної. Для відвідувача - здатність бути суб'єктом пізнання, проявляти активність. Без виявлення цих якостей неможливий процес музейного пізнання. Глибинний зв'язок «музейний предмет - відвідувач» є двобічним: досконала музейна річ впливає на формування певних якостей відвідувача, які, втілюючись у про-

дукт його творчої праці, можуть спричинитися до створення досконалішої речі - потенційного музейного предмета (такий процес ми спостерігали в учбово - педагогічних музеях). Музейний предмет є основою музейних експозицій. З іншого боку, використання музейного предмета в експозиції вимагає більш глибокого і всебічного вивчення цього предмета, виявлення всіх його зв'язків та опосередкувань. В музеях педагогічного профілю це передусім зв'язки з педагогічною діяльністю, освітньо - виховними процесами тощо.

Інформаційні можливості експозиції містяться не лише в музейному предметі, але й у компонованні цих предметів для огляду. Однорідні предмети можуть бути скомпоновані для огляду відповідно до їх наукової класифікації (як у багатьох учбових музеях) або за якоюсь іншою ознакою. Групування предметів, їх просторове розташування в музеї полегшують відвідувачам їх огляд, порівняння, - тобто роблять більш плідною розумову діяльність відвідувача. З іншого боку, без активності самого відвідувача (певної мотивації відвідування музею та цільових установок при огляді експозицій, інтересу до певної предметної галузі дійсності, яка знайшла відображення в музеї і т.п.), без наявності у відвідувача необхідного мінімуму загальнокультурних знань, умінь і навичок, запозичених з інших джерел інформації і в інших музеях, без уміння сприймати музейну інформацію, яка має свою специфіку, сприйняття змісту експозиції відвідувачем, трансформації його в особистісні якості може і не відбутися. Відвідувач виражає своє ставлення до експозиції безпосередньо (в міміці, жестах, запитаннях до екскурсовода) або опосередковано (через відповіді на запитання при анкетних опитуваннях в музеях, через записи про свої враження і побажання в книгах відгуків відвідувачів музеїв, в публікаціях - відгуках в періодичній пресі тощо). Він може впливати на вдосконалення експонування предметів опосередковано (через громадську думку) або безпосередньо, якщо залучається до відповідної музейної діяльності;

б) відношення «відвідувач - музейне середовище». Музейне середовище створює сприятливі умови для сприйняття відвідувачем музейної інформації. Організоване у відповідності з пізнаними закономірностями сприйняття, середовище не тільки сприяє розгляду музейних предметів, але й впливає на емоції відвідувачів, знімає втому при огляді експозиції тощо. Вплив відвідувача на музейне середовище опосередковується через музейний колектив, відгуки про музей;

в) відношення «музейний колектив - відвідувач». Музейний колектив виконує кілька основних педагогічних функцій: трансформує суспільну мету створення музеїв у завдання конкретного музею; відбирає найцінніший в педагогічному відношенні матеріал для зберігання і використання з освітньо - виховними цілями; перетворює інформацію, що міститься в цьому матеріалі, в таку форму, яка найбільше сприяє її засвоєнню різними категоріями відвідувачів. За допомогою спеціальних засобів музейний колектив керує пізнанням відвідувача: визначає основний зміст і обсяг інформації для засвоєння відвідувачем, орієнтує відвідувача у послідовності пізнання змісту (за допомогою пояснювальних текстів, показників, логічного зв'язку предметів в експозиції, сучасних технічних засобів); виділяє найістотніше у змісті експозиції розміром, фоном, фактурою, просторово, текстовим матеріалом; підкреслює природний, логічний, історичний зв'язок предметів уже самим розташуванням предметів відносно один одного. При наявності екскурсовода, що працює з групою відвідувачів, управ-

ління пізнанням набирає більш жорсткої форми, обумовленою методикою проведення екскурсій.

Каналами зворотнього зв'язку «відвідувач - музейний колектив», крім зазначених раніше, є бесіди, конференції відвідувачів з питань удосконалення діяльності музею, зустрічі працівників музею з відвідувачами в учительських, учнівських, студентських колективах та музейних об'єднаннях;

г) суттєвим для системи «музей» є також зв'язок «музейний колектив - фонд музейних предметів». У ньому визначальною є така сутнісна якість музейного колективу як творчий потенціал, кваліфікація працівників музею, рівень підготовки музейного активу та керівника. Як було зазначено раніше, музейний колектив впливає на якісний і кількісний склад музейного зібрання, його збереження, інтенсивність використання з освітньо-виховною метою. Дослідники зазначають, що фонд музейних предметів, який складається з різноманітних джерел (речових, писемних, образотворчих, кіно-, фото-, фоноджерел), до того ж джерел, що належать до різних історичних періодів, мають свою географічну, національну та іншу специфіку, вимагає не тільки високого рівня загальної освіти музейного працівника, досконалих знань в галузі профільних дисциплін, але й спеціальних знань в галузі джерелознавства, музеєзнавства тощо. Крім того, різні напрямки музейної діяльності (фондова, експозиційна, науково-просвітительська робота) вимагають ще й специфічних якостей музейного працівника (уміння спілкуватися з різними категоріями людей, безперервно працювати над підвищенням своєї ділової кваліфікації, гостро відчувати суспільні потреби і реагувати на них зміною змісту, форм, методів роботи). Кількісне зростання фондів вимагає збільшення кількості музейних працівників, поглиблення їх спеціалізації, що може сприяти відбору до фондів більш цінних в історичному та культурному відношенні предметів.

Таким чином, в музеї всі компоненти його внутрішньої структури взаємозалежні, і ця залежність досить жорстка. Лише в поєднанні вони забезпечують виконання музеєм його суспільних функцій- зберігати і транслювати соціальний досвід (в нашому випадку- досвід в галузі освіти і виховання).

Музей у суспільстві виступає як автономна педагогічна система з автономним педагогічним процесом або як складова частина педагогічного процесу, здійснюваного в інших педагогічних системах (загальноосвітній школі, вузі, інституті підвищення кваліфікації, позашкільній дитячій установі, виробничому колективі, сім'ї). В такому випадку ці системи в значній мірі впливають на конкретну мету діяльності музею і відвідувача.

Узагальнення історичного досвіду музеїв педагогічного профілю в Україні та положень музеєзнавчих досліджень дозволяє зробити висновки про суттєву значимість для функціонування і розвитку музеїв їх зовнішніх зв'язків. Відповідно до функцій, що реалізуються через ці зв'язки, можна виділити кілька їхніх груп:

- зв'язки з організаціями, установами, окремими особами, які надають предмети музейного значення, що зберігались у них, на постійне або тимчасове зберігання музею. Функціональне призначення цих зв'язків - поповнення музейних колекцій, збільшення інформаційного потенціалу музею;

- зв'язки з організаціями, установами, окремими особами, які є споживачами музейної продукції. Через них реалізуються освітньо-виховні функції музею. Музей інформує споживачів про зміст своїх музейних фондів і експозицій, про форми і методи

свої роботи з різними категоріями відвідувачів, про режим роботи тощо. В свою чергу, музей одержує від названих організацій і установ інформацію про потреби в тому чи іншому виді музейної продукції, про міру задоволення відвідувачів послугами музею;

- зв'язки з керуючими системами (органами та закладами освіти, в структурі яких утворений музей). Вони впливають на цільові установки музею та створення умов для його функціонування і розвитку: забезпечення кадрами, матеріально-технічними засобами, координацію взаємодій музею з організаціями - споживачами музейної продукції, науково-методичне забезпечення діяльності музею;

- зв'язки з профільними науково - дослідними організаціями впливають на науковий рівень комплектування і систематизації фондів зібрань, вироблення концептуальних установок експозицій, зміст екскурсій та інших форм науково - просвітительської роботи. В свою чергу, музейні зібрання сприяють розширенню джерельної бази профільної науки;

- зв'язки з музеями - того самого профілю, а також інших. Вони збагачують досвід практичної діяльності музею, дозволяють уточнювати, конкретизувати профільну належність музею, виділяти його специфіку, набувати кожному музею своєї неповторності.

Своє головне призначення - транслювати соціальний досвід в галузі освіти та виховання - музей, як системне явище, може ефективно реалізувати лише за умов розвиненості кожного структурного компонента системи «музей», зв'язків між компонентами та зовнішніх зв'язків з середовищем як кожного компонента, так і системи в цілому.

Оскільки функції відбивають суспільне призначення соціальної системи, то музеєзнавці вважають критерієм оцінки такої системи повноту виконання нею соціальних функцій, ступінь відповідності результатів діяльності музею суспільним вимогам.

Погоджуючись з таким підходом і спираючись на нього в аналізі музеїв педагогічного профілю як соціально-педагогічного явища, а також узагальнюючи висновки з нашого аналізу історичного досвіду діяльності музею педагогічного профілю, можна показники такої відповідності об'єднати в кілька блоків:

1. Показники результативності конкретної діяльності музею (за всіма основними напрямками його роботи):

- збагачення фондів колекцій, наближення їх до максимальної повноти та профільності з метою розширення джерельної бази педагогічної науки та забезпечення музейних та позамузейних форм популяризації педагогічних знань;

- відповідність експозиції найновішим досягненням профільної науки та музеєзнавства (актуальність та науковість змісту експозицій; удосконалення її предметної бази, організації експозиційного матеріалу, різноманітність методів його подачі, образність художнього вирішення експозицій);

- виставочна діяльність як різновид оперативного відгуку на актуальні завдання, що висуває суспільство в галузі освіти і виховання;

- зростання кількості відвідувачів музеїв, диференційований підхід до роботи з різними категоріями відвідувачів;

- інтенсивність використання колекцій у професійній роботі з учнями, у підготовці студентської молоді до педагогічної діяльності, у популяризації доробку педагогічної науки та передової практики у сфері освіти та виховання серед професійних педагогів та населення;

- створення оптимальних умов для зберігання та експонування музейних предметів.

2. Показники запровадження наукових засад у практику роботи музеїв:

- наявність документів наукового проектування діяльності музею та поетапного втілення їх основних ідей у плані роботи музею;

- використання елементів наукового дослідження результатів своєї діяльності (сприймання відвідувачами створених постійних експозицій і виставок, позамузейних освітньо-виховних заходів, міра використання фондів тощо) та облік побажань відвідувачів;

- підготовка наукових публікацій про фондові колекції музею.

3. Показники вдосконалення організаційних засад діяльності музею:

- наявність облікових та інструктивних документів, що визначають внутрішній розпорядок музею;

- постійна робота широкого активу та здійснення програм спеціальної підготовки його до практичної роботи з різних напрямків діяльності музею;

- широта зовнішніх зв'язків та координація діяльності музеїв з іншими ланками освітньо - виховної системи на різних рівнях.

Необхідною передумовою удосконалення всіх напрямків діяльності музею педагогічного профілю є зміцнення їх матеріально - технічної бази. Тому в практичній оцінці діяльності кожного окремо взятого музею перелічені вище критерії мають бути скориговані на реальні умови роботи даного музею та конкретний етап його розвитку (створення, становлення діяльності чи діяльності в умовах усталених внутрішніх та зовнішніх умов, реконструювання тощо).

Такий підхід до оцінки діяльності музеїв дозволить, за умов дієвої допомоги музеям з боку державних органів, громадськості, розвитку приватної ініціативи в музейній практиці, сприяти розширенню ролі у функціонуванні педагогічної культури суспільства.

Література

Ардри Р. 1971. Территориальный императив // Америка. № 176.

Барна М.М. 1997. Ботаніка. Терміни. Поняття. Персоналії. К.

Ершов П.М. 1997. Искусство толкования. В двух частях. Часть вторая. Дубна.

Кругликова И.Т. 1984. Античная археология. М.

Мезенцева Г.Г. 1959. Музеи Украины. К.

Мезенцева Г.Г. 1980. Музеєзнавство. К.

Музееведение. Музеи исторического профиля. 1988. М.

Омельченко Ю.А. 1993. Музейництво на терені освіти, краєзнавства. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк.

Омельченко Ю.А. 1999 а. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) // Культурологічні студії. Збірник наукових праць. Вип.2. К.

Омельченко Ю.А. 1999 б. Домузейні форми нагромадження та використання історико - культурних цінностей. // Vita Antiqua. № 1.

Сергеенко М.Е. 1951. Феофраст и его ботанические сочинения // Феофраст. Исследование о растениях. М.

Холмський І.І. 1949. Історія України. Нью-Йорк - Мюнхен.

Шмит Ф.И. 1919. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела. Харьков.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ** - Археологічні дослідження на Україні.
АИМ - Археологические исследования Молдавии.
АИУ - Археологические исследования на Украине.
АО - Археологические открытия.
АОН - Археологические открытия на новостройках.
АП - Археологічні пам'ятки УРСР.
АСГЭ - Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
АЮЗР - Акты Юго-Западной России.
ВАУ - Вопросы археологии Урала.
ВАН - Вісник Академії наук УРСР.
ВДИ - Вестник древней истории.
ЗОАО - Записки Одесского археологического общества.
ЗРАО - Записки Российского археологического общества.
ИАК - Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК - Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
КС - Київська старовина.
КСИА - Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
КСОАМ - Краткие сообщения Одесского археологического музея.
МАК - Материалы по археологии Кавказа.
МАР - Материалы по археологии России.
МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.
МИА - Материалы и исследования по археологии СССР.
НА ІА НАНУ - Науковий архів Інституту археології НАН України.
НЭ - Нумизматика и эпиграфика.
РА - Российская археология.
РВД - Раннесредневековые восточнославянские древности.
СА - Советская археология.
САИ - Свод археологических источников.
СГЭ - Сообщения Государственного Эрмитажа.
Тр. АС - Труды Археологического съезда.
УІЖ – Український історичний журнал.
Хсб - Херсонесский сборник.
ААН - Acta Archaeologica Hungaricae.
АЕ - L'annee epigraphique.
АН - Archaeologia Hungarica.
ССЕТ - Corpus Cultus Equitis Thracii.
СІГ - Corpus inscriptionum Graecarum.
СІЛ - Corpus inscriptionum Latinarum.
IOSPE, I² - Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini. - Ed. 2. - Petropoli, 1916.
IDR - Inscriptiile din Daciei Romane.
ISM - Inscriptiile din Scythia Minor.
JRS - Journal of Roman Studies.
РА - Przegląd archeologiczny.

Bulgakova V. Old russian seal of the second half XII th - the first half XIII th within the bounds of the Kiev	213
Tomilovich L. The Middle Dnieper link of the East-West trade root in 13 th – 16 th centuries A.D.	215
Zelenko S. Underwater archeological research at Novy Svet near Sudak in 1997 - 1999 years	223
Tur V. Archaeological surveys of the medieval Christian church at the Sjujurju-Kaja mountain (Karadag)	235
Karsim I. Problems of the church archaeology by the Archaeological Congresses in the second half of XIX - on the beginning of XX centuries	240
Taran O. Scientific-theoretical activity of the F.Vovk Cabinet of Anthropology and Ethnology at the Panukrainian Akademy of Science	247
Omeltchenko Y., Danilova L. The second subsystem of the museology (history, theory, practice)	251

ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

У 1999 р. вийшли друком:

— Vita Antiqua. - № 1.

— Андрощук Ф.О. Нормани та слов'яни у Подесенні // Бібліотека Vita Antiqua. - К. - 140 с.

Готуються до друку:

— 100 лет черняховской культуре // Бібліотека Vita Antiqua. - К.

— Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Восточного Крыма. Киик-Кобинские памятники // Бібліотека Vita Antiqua. - К.